

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו ע י

סוכות, תשס"ב
מספר 413מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

מצוות הקהל בפיוטי אזהרות

בשם 'אזהרות' מכנים פיוט המונה בשיר ובחרוז את כל המצוות או חלק מהן. המנהג לומר אזהרות בעת חזרת הש"ץ של תפילת מוסף בחג השבועות קיים כבר מימי הגאונים. כיום ידועים למעלה מחמישים פיוטי אזהרות שנתחברו בתקופות שונות במרחבים השונים. פיוטי האזהרות מעניינים מכמה בחינות: ניסוחה של המצווה ודרך שיבוצה בפיוט, מיקומה ביחס למצוות אחרות, השוואת ניסוח מצווה מסוימת בפיוטים שונים, ועוד. העיון בלשון האזהרות מצריך זהירות רבה, שכן בדרך כלל מנויה כל מצווה בקיצור נמרץ ולעתים קרובות אף במילה אחת בודדת.¹ דומה כי חוקרי אזהרות ומהדירים של פיוטי אזהרות טרם נתנו דיי את דעתם לעיון משווה, היינו לדרך שיבוצה של מצווה מסוימת במגוון אזהרות.

בחג הסוכות השתא, במוצאי שנת השמיטה, מגיעים אנו לזמנה של מצוות הקהל. הפייטנים הקדמונים לא הקדישו למצווה זו פיוט מיוחד, וגם בפיוטים המוקדשים לחג הסוכות אין היא משובצת,² אולם היא נזכרת במסגרת פיוטי האזהרות. בשורות הבאות נעיין מעט בהופעתה של מצוות הקהל בעשר אזהרות לאורך הדורות ולרוחב התפוצות.

פיוט האזהרות הנפוץ ביותר ומן הקדומים ביותר הוא 'אתה הנחלת תורה לעמך', פיוט אנונימי שנתחבר כנראה בבבל בסוף המאה הששית. מצוות הקהל נזכרת בשורה האחרונה של הפיוט:³

"ראיה חגיגה ושמחה והקהל ותקון גדול".

מניויות כאן מצוות אחדות, שכל אחת מהן מיוצגת במילה אחת: "ראיה חגיגה ושמחה". כך הוא לכאורה גם במצוות הקהל המיוצגת במילת הציווי שבתורה: "הקהל";⁴ ואולם כאן נסמכות לה המילים "ותקון גדול". למה התכוון הפייטן במילים אלה? הביטוי 'תקון גדול' יסודו במשנה בסוכה (ה, ב), המוקדשת לשמחת בית השואבה: "במוצאי יום טוב הראשון של חג ירדו לעזרת נשים ומתקנים שם תקון גדול". האמורא, ר' אלעזר, פירש ש"תקון גדול" משמעו: בניית גזזטרה בעזרת נשים, על מנת שבזמן שמחת בית השואבה תשבנה נשים למעלה וגברים למטה

¹ רבה נכתב על האזהרות, ראה למשל לאחרונה: ב' בר-תקוה, 'קווים לצבינום של פיוטי האזהרות הקאטאלוניים לחגים במאה הי"ג', מסורת הפיוט, א, (תשנ"ז), עמ' 129-113; י' פרנקל (מהדיר), מחזור שבועות לפי מנהג בני אשכנז לכל ענפיהם, ירושלים תש"ס, עמ' יא-יד.

² על הסיבות לכך ראה א' ארנד, "הקהל בפיוט", ספר הקהל (בעריכת ר"י זולדן), ירושלים תשס"א, עמ' 317-315.

³ על פיוט זה ראה פרנקל, לעיל הע' 1, עמ' לו-לח. הציטוט נמצא שם, עמ' 643.

⁴ ובאמת היו מחברי אזהרות, כגון ר"י אלברצלוני, שייצגו את מצות הקהל במלה "הקהל" בלבד.

ולא יבואו לידי קלות ראש (סוכה נא, ע"ב). היו שפירשו, שלכך התכוון כאן הפייטן, ונמצא שלא מדובר על הקהל, אלא על הלכה אחרת הקשורה לחג הסוכות.⁵ אולם יש מי שסבר שאף המילים "תקון גדול" קשורות למצוות הקהל, והם כינוי פיוטי שיסודו אמנם בלשון המשנה בסוכה על אודות שמחת בית השואבה, אך הוא בא לרמז על אותה בימה של עץ, שלפי דברי המשנה (סוטה ז, ח) בנו אותה בעזרה כדי שהמלך ישב עליה במעמד הקהל, על מנת שהכול ישמעו קריאתו.⁶ אם הסבר זה נכון, הרי שהפייטן מציין כאן דין שאינו מן התורה, אלא מדברי חכמים, כמנהגו לעתים.

בסידורו של רב סעדיה גאון (882-942) מצויים שני פיוטי אזהרות לחג השבועות, האחד פותח במילים "את ה' א-לוהיך תירא", והשני משולב בשבעתא "א-לוהים אצל יום הלזה" (שאינה חלק מסידור רס"ג). נוסח מצוות הקהל בפיוט הראשון שב'סידור רס"ג' (מהד' ירושלים תש"א, עמ' קנז) הוא:

"ללמוד וללמד דת, והמלך יקראנה לעם ב'להקים".

בתחילה מצוינת החובה ללמוד תורה וללמדה: "ללמוד וללמד דת", ובסמיכות לכך משולבת מצוות הקהל: "והמלך יקראנה לעם ב'להקים". כאן מציין רס"ג שהמלך קורא את התורה לעם העומד "בלהקים", מלשון להקה. התורה אינה מציינת בפרשת הקהל מי יקרא, ורס"ג ציין את המלך על יסוד דברי המשנה בסוטה.

בפיוט השני של רס"ג (שם, עמ' ר) כתוב:

"רב מהיר יקרא ספר במועד שמטת עך-ני".

גם כאן מציין רס"ג את הקורא בתורה, אך הפעם אין הוא נוקט במילה מלך, וזאת מחמת שני אילוצים של מסגרת הפיוט: א. השורה צריכה לפתוח במילה "רב", ב. המילה השנייה צריכה לפתוח באות מ' (לא ניכנס לסיבת אילוצים אלה). כך המציא רס"ג את הביטוי "רב מהיר". נראה כי רס"ג שאב אותו מלשון המקרא המכנה את עזרא הסופר: "ספר מהיר" (עז' ז, ו). נאה כאן הרמיזה לעזרא, הן בגלל שעזרא היה מנהיג העם ומסמל את המלך, והן בשל העובדה שעזרא קרא בתורה לעיני כל העם במעמד המזכיר את מעמד הקהל (נחמ' ח, א-ח).⁷ רס"ג גם מציין את התאריך שבו יקרא המלך - "במועד שמטת עדני", קרוב ללשון המקרא (דב' לא, י).

גדול פייטני ספרד במאה הי"א היה ר' שלמה אבן גבירול, שחי במחצית הראשונה של המאה. הוא חיבר שני פיוטי אזהרות: האחד פחות מוכר - "א-להיך אש אוכלה" על מצוות עשה. פיוט זה ערוך בצורה חופשית וללא משקל. הפיוט השני הוא על 'עשה' ועל 'לא תעשה'; חלק ה'עשה' פותח ב"שמור לבי מענה". פיוט זה חובר כשיפור ושכלול לקודמו, ושירתו כתובה במשקל. הפיוט נתפרסם בעם, ונהגו לאמרו בציבור; כך למשל העיד ר' מנחם בר' אהרן בר זרח בעל ספר 'צדה לדרך', כי הוא נאמר בתפילת מוסף של חג השבועות "בספרד וברוב ארץ מערב".⁸ המנהג היה לומר את חלק ה'עשה' ביום א' של שבועות, ואת חלק ה'לא תעשה' ביום ב' שלו. הקטע בפיוט בו נזכרת מצוות הקהל הוא:⁹

"והעומר נהל, ונר שבת יהל, ופרשת הקהל, ושופטים עם שוטרם".

מצוות הקהל נזכרת כאן בשתי מילים בלבד: במילה "הקהל" כלשון התורה, ובמילה "פרשת" הנסמכת לה. מילה זו נטל הפייטן מלשון המשנה בסוטה (ז, ח), המוקדשת לתיאור מצוות הקהל, וכותרתה: "פרשת המלך כיצד", משום שהמלך קורא בתורה במעמד הקהל.¹⁰

מספרד נעבור לשני פייטנים בני צרפת: ר' בנימן בר' שמואל חי בראשית המאה הי"א. קטעים מאזהרותיו נשתמרו בכתב יד שבגניזה הקהירית ונדפסו רק לאחרונה, וביניהם נמצאת גם מצוות הקהל:¹¹

⁵ ראה למשל ר"ש טל, מחזור רנת ישראל לשבועות, נוסח ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 258.

⁶ פרנקל, לעיל הע' 1, עמ' 643.

⁷ כבר בתוספתא (סוטה ז, ח) מצינו, שר' אליעזר בן יעקב לומד את מיקום הבימה מן הנאמר במעמד עזרא.

⁸ צדה לדרך, ורשה תר"מ, עמ' 220. על פיוט זה ראה ז' ברויאר, שירת הקודש של ר' שלמה אבן גבירול,

ירושלים תשנ"ג, עמ' 334-358.

⁹ מתוך ד' ירדן, שירי הקדש לרבי שלמה אבן גבירול, ח"ב, ירושלים תשל"ג, עמ' 404.

¹⁰ לביטוי "פרשת המלך" בהקשר של מצוות הקהל ראה י' תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד,

ירושלים תשנ"ה, עמ' 209 הע' 210; ד' הנשקה, "פרשת הקהל כיצד", סידרא, טז (תש"ס), בדפוס.

"קללות וברכות, וזוממים, ונותן מום, והקהל טפים ואישים ונשים". מצוות הקהל זכתה כאן לארבע מילים, המבוססות על הפסוק: "הקהל את העם האנשים והנשים והטף" (דב' לא, יב). אולם הפייטן ביצע כאן שני שינויים: הוא שינה את סדר המילים, בכך שהקדים מילת 'טף' כדי להשתמש בסיומת 'שים' שבמילת "ונשים", וכן שינה מ'טף' בלשון יחיד ל'טפים' לשון רבים, כדי להתאימה בסיומת 'ים' לסיומת שב'אישים' ו'נשים'.

פייטן צרפתי נוסף בן המאה הי"א הוא ר' אליהו הזקן. פיוט האזהרות שלו "אמת יהגה חכיי", אשר נכתב סביב שנת 1050, זכה לפרסום רב, והיה נאמר בשבועות בהרבה מקהילות ישראל בגרמניה וצרפת.¹² בפיוט זה הושפע ר' אליהו רבות מפיוטו של ר' בנימן, ועל מצוות הקהל כתב:¹³

"קהליך הקהל איש ואשה וטף כמדובר, ואזניך תש' מענה דבר". בחלק הראשון של השורה מונה ר' אליהו את המצויות להיקהל (כר' בנימן), אלא שהוא מזכירם בלשון יחיד. בחלקה השני הוא מוסיף את המילים: "ואזניך תשמענה דבר" (עפ"י יש' ל, כא). כלומר, לא דיי בעצם ההתקהלות, אלא על המתקהלים לשמוע את דברי התורה, כנאמר: "למען ישמעו ולמען ילמדו" (דב' לא, יב). אפשר שמלים אלה מלמדות, כי הפייטן סבר כאותם ראשונים אשר מנו בפרשת הקהל שתי מצוות: התקהלות ושמיעה.¹⁴

מצרפת נעבור לפייטן פרובנסלי בן המאה הי"ג, ר' יצחק בר' מרדכי קמחי, אשר חיבר פיוט אזהרות, בתבנית ובמשקל הדומים לזה של ר' שלמה בן גבירול. פיוט זה נאמר בקהילות מסוימות בפרובנס במנחה של יום א' של שבועות, ואף בו משובצת מצוות הקהל:¹⁵

"ודין גנב לשמור ולערוף פטר חמור, וחק הקהל פאמר אַמרים נבחנים". הפייטן מתמקד כאן במהות האמירה בהקהל: "אמרים נבחנים", כלומר, "לקרוא קצת פרשות של תורה", כלשון פירושו של הפייטן עצמו למילים אלה.

נדלג כעת על פני כחמש מאות שנה, אל ר' יהונתן אייבשיץ (1690-1764), מגדולי התורה באשכנז בדורו. מיד לאחר פטירתו יצא לאור קונטרס 'שירי מצות' (פראג תקכ"ה), המכיל רשימת תרי"ג המצוות שחיבר בשיר וחרוז. רשימה זו שהינה על פי המנין והסדר של הרמב"ם, מחולקת לשבעת ימי השבוע, ובכל חלק מסודר אקרוסטיכון לפי סדר אחר של האותיות.¹⁶ הרי השורה המוקדשת למצוות הקהל:

"הַאֲסֹפוּ וּבֵאוּ מוֹעֵד מִקֶּץ שִׁמְטָה וּדְבַר יִי ש' מְעוֹ".

פעולת ההתקהלות נזכרת בשני הפעלים "האספו ובאו", שצמידותם מצויה כבר במקרא (כגון יר' ד, ה). מעניין כאן ניסוח התאריך של מעמד הקהל: "מועד מקץ שמטה", בשונה מלשון המקרא: "מקץ שבע שנים במעד שנת השמטה" (דב' לא, י). עפ"י המשנה (סוטה ז, ח), זמן מצוות הקהל הוא בסוכות שבמוצאי השמיטה, אלא שאז הביטוי "מועד שנת השמיטה" קצת קשה (השווה ראש השנה, יב, ע"ב). ניסוחו של ר"י אייבשיץ מכוון כנראה כנגד קושי זה, שכן הוא נטל את מילת "מקץ" שבפסוק והסמיכה למילת "שמטה", כך שהתאריך שבפיוט יתאים להבנת המשנה. הסיום "ודבר ה' שמעו" (עפ"י יהו' ג, ט) בא לציין את חובת השמיעה (כמו אצל ר' אליהו הזקן).

מן המאה הי"ח נפנה למאה הי"ט, לר' אברהם הכהן, רב באי ג'רבה שבתוניסיה (נפטר ב-1873). חכם זה חיבר פיוט אזהרות ארוך הנקרא 'שיר חדש' (ליוורנו תרמ"ה), ובו משולבת גם

¹¹ ראה ע' פליישר, "אזהרות לר' בנימן (בן שמואל) פייטן", קבץ על יד, יא א (תשמ"ה), עמ' 75-1. וראה גם פרנקל, לעיל הע' 1, עמ' מ-מד. הציטוט הוא מתוך פליישר, עמ' 47.

¹² על פיוט זה ראה א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 98-102; פרנקל, עמ' מד-מח. לאחרונה נדפס הפיוט אצל י' מיזליש, שירת המצוות – אזהרות רבי אליהו הזקן, ירושלים תשס"א.

¹³ מתוך פרנקל, לעיל הע' 1, עמ' 668. על זיקתו לר' בנימן ראה פליישר, לעיל הע' 11, עמ' 38-36.

¹⁴ ראה: אנציקלופדיה תלמודית, תל אביב תשכ"ב, ערך 'הקהל', עמודה תמג.

¹⁵ מתוך כ"י מוסקבה-גינצבורג 211/6, איטלקי, מאה טז-יז, דף 69א.

¹⁶ כך למשל בחלק הראשון - ארבע השורות הראשונות מתחילות באות א, ארבע השורות שלאחריהן מתחילות באות ב וכו', לפי סדר הא"ב. הרי סדר האקרוסטיכון (כפול ארבע) בשאר הימים: א"ת ב"ש, א"ל ב"ם, אה"ס בט"ע, תשר"ק, ת"א ש"ב, ת"כ ש"י.

מצוות הקהל (סח, ע"ב):

"ועוז מלך מאחיך יהיה וקריאתו משנה תורה בְּעַם רָם".

בתחילה נזכרת כאן מצוות העמדת מלך, תוך שימוש בלשון המקרא: "ועז מלך משפט אהב" (תה' צט, ד). ההמשך מתייחס להקהל, והוא נקשר להתחלה, שכן אותו מלך ישראל הוא הקורא (לפי המשנה בסוטה ז, ח) במעמד הקהל בפני עם רם בספר דברים ("משנה תורה"). גם השימוש במלים "משנה תורה" מקשר בין שתי המצוות, שכן הוא מופיע בפרשת המלך (דב' יז, יח).

לבסוף נעייין בפיוט אזהרות מהמאה העשרים, אחד האחרונים שנתחברו, ואולי האחרון שבהם. ר' יוסף קאפח (1917-2000) פרסם בסוף ספר המצוות לרמב"ם במהדורתו (ירושלים תשל"א, עמ' שמט-שנט), פיוט אזהרות שחיבר בשנת תרצ"ה בהיותו כבן שבע-עשרה. הוא מבאר את המניע לכתיבתו: בשלש מאות השנים האחרונות נהגו בתימן לשורר את אזהרות ר"ש אבן גבירול בשבועות, אולם אזהרות אלה אינן על פי מנין המצוות של רמב"ם. משום כך קם וחיבר אזהרות על פי תבנית רשב"ג, אך לפי המניין והסדר של הרמב"ם בספר המצוות. על הקהל כתב בפיוט (עמ' שנו):

"ותורה תשמיעם, בהקהל תכניעם, ולכתב תודיעם, לתורה בספרים".

מצוות הקהל מופיעה בשתי מלים: "בהקהל תכניעם", ומילת "תכניעם" מתארת בתמציתיות את המטרה הרצויה מתוך קיום המצווה: התקהלות שבה ישמעו דברי תורה אשר יכניעו את השומעים. יסוד הדבר בפסוק: "למען ישמעו ולמען ילמדו ויראו את ה'" (דב' לא, יב).

סוף דבר: המסגרת הנוקשה של פיוטי האזהרות, הקובעת קצבה של מילים בודדות בלבד לכל מצווה, מאפשרת לפייטן למנות רק פרטים מעטים בכל מצווה. הפייטן בחר בפרטים אלה לפי ראייתו את ייחוד המצווה ולפי אילוצי הפיוט שחיבר. עיון בשילובה של מצווה מסוימת באזהרות מגוונות, מבטיח גילוי היבטים שונים בה. דוגמה לדבר ראינו לעיל, שבדרך שיבוצה של מצות הקהל בעשרה פיוטי אזהרות שולבו פרטים נבחרים במצווה: הקורא, קהל המאזינים, תאריך קיום המצווה, פעולת השמיעה, תוכן הקריאה ומטרתה.

ד"ר אהרן ארנד
המחלקה לתלמוד